

JURISPRUDENCE

FEATURES OF THE ASSIGNMENT OF CRIMINAL PUNISHMENTS TO WOMEN AND THE EXECUTION OF PUNISHMENTS OF FEMALE CONVICTS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Humbatov M.

Baku City, Republic of Azerbaijan

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QADINLARA CİNAYƏT CƏZALARININ TƏYİN EDİLMƏSİNİN VƏ QADIN MƏHKUMLARIN CƏZALARININ İCRASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hümbətov M.H.

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15397795>

Abstract

The article reviews the characteristics of criminality against women in the Republic of Azerbaijan, the imposition of punishments on these persons, and the execution of their sentences, and makes proposals for amendments to relevant legislative acts in the areas of criminal and penal law regarding the application of new privileges and exemptions to women, especially pregnant women and women convicted of crimes with children under three years of age.

Xülasə

Azərbaycan Respublikasında qadınlarla bağlı cinayətkarlıq, həmin şəxslərə cəzaların təyin edilməsi, onların cəzalarının icrası xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, cinayət və cəza-icra hüquq sahələrində qadınlara, xüsusilə hamilə və üç yaşınadək uşaqları olan məhkum qadınlara yeni imtiyaz və güzəştlərin tətbiqi ilə əlaqədar müvafiq qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər edilməsi üçün təkliflər verilir.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Criminal Code, Code of Execution of Sentences, criminal penalties, convicted women, execution of sentences of convicted women with children under three years of age.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Cinayət Məcəlləsi, Cəzaların İcrası Məcəlləsi, cinayət cəzaları, məhkum qadınlar, üç yaşınadək uşağı olan məhkum qadınların cəzalarının icrası.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət və Cəzaların İcrası məəcəllələri beynəlxalq təcrübəyə, milli mənəvi dəyərlərə və mentalitətə istinadən qadınların fizio-psixoloji xüsusiyyətlərini, o cümlədən onların hamiləliyi və yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlarının olması ilə bağlı halları nəzərə alaraq, kişilərlə müqayisədə onlara cəzaların təyini və icrası ilə əlaqədar bir sıra fərqli yanaşmaları nəzərdə tutmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, cinayət törətmiş qadınlara cəzaların təyin edilməsinə və onların cəzalarının icrasına humanist münasibət yalnız XX əsrdən başlayaraq təşəkkül tapmağa başlamışdır. Azərbaycanın çar Rusiyasının tərkibində olduğu müddətdə cinayət cəzalarının təyin edilməsi və onların icrası ilə bağlı müvafiq qanunvericilikdə kişilərlə müqayisədə qadınlar üçün, demək olar ki, heç bir güzəşt və ya imtiyaz nəzərdə tutulmamışdı. Sözügedən məsələ ilə bağlı XIX əsrin sonunda tanınmış rus hüquqşünas alimi M.N. Gernet “Çar həbsxanasının tarixi” adlı beş cildlik mükəmməl əsərinin milli azlıqlara mənsub şəxslərin, yetkinlik yaşına çatmayanların və qadın məhkumların həbsxanalarda saxlanmasına həsr olunmuş hissəsində qeyd edirdi ki, “Hər il çar Rusiyasının həbsxanalarına on minlərlə qadının daxil olmasına baxmayaraq, qanunvericilik üçün azadlıqdan məhrum etmə yerlərində “qadın məsələsi”, ümumiyyətlə yox idi. Həmin məsələ ilə rus ədəbiyyatı da məşğul olmurdu. Həbsxanalarda kişilərin və qadınların bərabərləşdirilməsi, reallıqda qadınlar üçün yeni, əlavə çətinliklər yaradırdı...” [1, 398].

Azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhkum qadınlara fərqli rəftarla bağlı məsələ ilkin olaraq dünya dövlətlərinin beynəlxalq penitensiar əməkdaşlığı çərçivəsində 1895-ci ildə Parisdə keçirilən beşinci həbsxana konqresinin gündəliyinə daxil edilmiş və müzakirə predmeti olmuşdur. Müzakirələr zamanı qadınlara məxsus xüsusiyyətlərdən irəli gələrək, azadlıqdan məhrum etmə yerlərində rejimin təmin edilməsi, əməyin təşkili, tənbeh tədbirlərinin tətbiqi zamanı sözügedən şəxslərə fərqli münasibət göstərilməsinin çox vacib olduğu qeyd olunmuşdur. Həmin həbsxana konqresindən sonra da məhkum qadınların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, onlara seçili yanaşma, kişilərlə müqayisədə qanunvericilikdə güzəştlərin nəzərdə tutulması ilə bağlı məsələlər cəzaların icrası, məhkumlarla rəftara həsr olunmuş beynəlxalq səviyyədə keçirilən tədbirlərdə daim gündəmdə olmuşdur. Azadlıqdan məhrum edilmiş qadınların xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər qrupuna aid edilməsi, onların spesifik ehtiyacları, şəxsi problemləri nəzərə alınaraq, məhkumlarla rəftara həsr olunmuş, ilk növbədə BMT, Avropa Surası tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq aktlara sözügedən məhkumların saxlanma şəraiti, əməyə cəlb olunması, onlara tibbi yardım göstərilməsi və digər məsələlərlə əlaqədar ayrı qaydalar və ya fəsillər daxil edilmişdir. İnsan hüquq və azadlıqlarına, habelə həbs edilmiş və məhkum qadınlarla rəftar, onların cəzalarının icrası xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş beynəlxalq aktlardakı prinsipləri, qaydaları və tövsiyələri müasir dövrün tələbləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirmək, yenilərini

ələvə etmək, habelə onları bir yerdə cəmləşdirmək məqsədilə BMT-nin Baş Məclisi 21 dekabr 2010-cu il tarixli 65/229 nömrəli qətnamə ilə ümumən 70 qaydadan ibarət olan “Məhkum qadınlarla və azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəza növləri tətbiq edilmiş qadın hüquqpozucuları ilə rəftara dair Qaydalar (Banqkok Qaydaları)” qəbul etmişdir. Həmin qaydalar cəza tətbiq edilmiş qadınlarla rəftardan əlavə, onların həbsi ilə bağlı məhkəmə qərarlarının sayının azaldılması, azadlıqdan məhrum edilmiş qadınların xüsusi ehtiyaclarının ödənilməsi ilə əlaqədar qanunvericilik hakimiyyətinin nümayəndələrinə, məhkəmə orqanlarına və həbsxana işçilərinə ünvanlanmış metodiki tövsiyələri özündə ehtiva edir.

Müvafiq statistik rəqəmlərə və elmi araşdırmalara istinadən Azərbaycanda, o cümlədən dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonrakı dövrdə də, qadınlar tərəfindən törədilmiş ictimai təhlükəli əməllər ümumi cinayətkarlıqda istər say, istərsə faiz hesabı ilə çox da böyük yer tutmamışdır. Azərbaycanın Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən son otuz, yəni 1993–2023-cü illərdə qadınlar tərəfindən törədilmiş cinayətlərin sayı, ölkədə ümumi qeydə alınmış ictimai təhlükəli əməllərin il ərzində orta hesabla cəmi 7,6 %-ni təşkil etmişdir. 1993–2000-ci illərdə müvafiq göstərici 6,8 % olmuş, say hesabı ilə ən az cinayət hadisəsi 727 olmaqla 1993-cü ildə, ən çox cinayət hadisəsi isə 1296 olmaqla, 1998-ci ildə qeydə alınmışdır. 2001–2010-cu illərdə müvafiq göstərici artmaqla, orta hesabla 13,1 % təşkil etmiş, sayca ən az cinayət hadisəsi 2001-ci ildə 1693, ən çox cinayət isə, 2006-cı ildə 2675 olmuşdur. 2011–2020-ci illər ərzində sözügedən rəqəmlər müvafiq olaraq 4,8 %, 971 cinayət (2014-cü il) və 2074 cinayət (2011-ci il) təşkil etmişdir. 2001–2010-cü illərdə qadın cinayətkarlığı üzrə faiz göstəriciləri təhlili aparılan digər illərlə müqayisədə yüksək olmuş, 2011-ci ildən başlayaraq isə, qeydə alınmış cinayətlər istər say, istərsə faiz nisbəti ilə ardıcıl olaraq azalmışdır. 2021–2023-cü illərdə qadın cinayətkarlığı üzrə faiz göstəriciləri digər illərlə müqayisədə azalmaqla, müvafiq olaraq 3,8 %, 3,4 % və 3,5 % olmuşdur.

Araşdırılması aparılan illərdə yetkinlik yaşına çatmayan qızlar tərəfindən törədilmiş cinayətlərin sayı da həmin yaş həddində olan oğlanlarla müqayisədə dəfələrlə az olmuşdur. Son otuz ilə yaxın, yəni 1995–2023-cü illərdə yetkinlik yaşına çatmayan qızların cinayətlərinin sayı il ərzində yeddi–otuz bir arasında olmuş, həmin illərdə on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilmiş ictimai təhlükəli əməllərin orta hesabla 3,4 %-ni təşkil etmişdir. 2002-ci ildə sözügedən şəxslər tərəfindən törədilmiş 31, 2016-cı ildə isə, cəmi 7 cinayət hadisəsi qeydiyyata alınmışdır. 2023-cü ildə yetkinlik yaşına çatmayan qızlar tərəfindən 15 cinayət hadisəsi törədilmişdir ki, bu da həmin yaşda olan şəxslərin cinayətlərinin cəmi 3,0 %-i civarında olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlərin sayının o qədər də böyük olmadığı səbəbindən cəza təyin olunmuş qadınların sayı da kifayət qədər azlıq təşkil etmişdir. Ölkədə 1993–2023-cü illərdə məhkəmələr tərəfindən cəzaların təyin edilməsi ilə bağlı statistikanın təhlili göstərdi ki,

məhkum olunmuş şəxslərin orta hesabla cəmi 6,3 %-i qadınlar olmuşdur. Məhkumetmə təcrübəsi ilə bağlı qadınların sayı üzrə ən yüksək göstərici 2002-ci ildə 11,7 % olmuş, 2022-ci ildə isə, cəmi 3,8 % təşkil etmişdir. Qadınlar tərəfindən törədilmiş cinayətlərin növləri ilə bağlı statistikaya əsasən qeydə alınmış ictimai təhlükəli əməllər arasında, bir qayda olaraq, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, dələduzluq, oğurluq, xuliqanlıq, yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulması halları daha çox olmuşdur.

Nəzərdən keçirilən otuz il ərzində yetkinlik yaşına çatmayan qızların məhkumluğu ilə bağlı təhlil göstərdi ki, onların sayı yetkinlik yaşına çatmayan oğlanlarla müqayisədə kifayət qədər az və orta hesabla təxminən hər il cəmi 1–3 % arasında olmuşdur.

Qadınlara cəza təyini ilə bağlı məsələyə gəldikdə, qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan SSR-nin 1922, 1927-ci il tarixli cinayət məəcəllələrindən fərqli olaraq, 9 dekabr 1960-cı il tarixli Cinayət Məcəlləsində (bundan sonra CM) müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulmuşdu. Belə ki, həmin məəcəllənin ilkin redaksiyasına əsasən müstəsna cəza tədbiri–ölüm cəzası, cinayətin törədildiyi vaxt, habelə hökm çıxarılanda hamilə olan qadınlara tətbiq edilə bilməzdi. 1996-cı ilin may ayında CM-ə edilmiş dəyişikliklə qadınlara ölüm cəzasının tətbiqi, ümumiyyətlə ləğv edilmişdi. Habelə, sabiq cinayət qanununda sürgün etmə cəzasının hamilə və öhdəsində səkkiz yaşına kimi uşağı olan qadınlara təyin olunmasına da qadağa qoyulmuşdu.

Azərbaycan Respublikasının 2000-ci ilin 1 sentyabrından qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində də qadınlara cəza təyin edilməsi ilə bağlı müəyyən güzəşt və imtiyazlar vardır. Belə ki, hazırda ölkə vətəndaşı olan şəxslərə tətbiq edilən on bir cəzadan birinin, yəni ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın qadınlara təyin olunmasına qadağa qoyulmuşdur. “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında“ Azərbaycan Respublikasının 10 oktyabr 2006-cı il tarixli Qanunu qəbul edildikdən bir müddət sonra CM-in Ümumi və Xüsusi hissələrinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar ölkənin hüquqmühafizə orqanlarının nümayəndələrinin, müxtəlif instansiya məhkəmələrinin sədrələrinin və hakimlərinin, habelə ölkədə cinayət hüququ sahəsində tanışmış alimlərin iştirakı ilə keçirilən müzakirələrdə gender bərabərliyinə istinadən qadınlara da ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın tətbiqinin mümkünlüyü ilə əlaqədar fikir mübadiləsi aparılsa da, məsələ sonluqda müsbət rəy almamışdır. Fikrimizcə, qeyd olunan ciddi məsələyə belə ehtiyatlı yanaşma Azərbaycan Respublikasında qadınlara, onların hüquqlarının müdafiəsinə olan mövcud pozitiv münasibətin, hörmət və ehtiramın bariz nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Cəza sisteminə daxil edilmiş digər on, istər əsas, istərsə əlavə cəzalar, məhkəmələr tərəfindən kişilərlə bərabər qadınlara da təyin edilə bilər. Eyni zamanda, cinayət qanununa əsasən xüsusi hallar mövcud olduqda, yəni pensiya yaşına çatmış, hamilə, himayəsində üç yaşnadək uşağı olan qadınlara ictimai işlər növündə cəza təyin oluna bilməz. Əlavə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma növündə əlavə

cəza, əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan kişilərlə yanaşı, müvafiq statusa malik qadınlara da tətbiq edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında kontrakt (bağlaşma) əsasında sırası və gizir, o cümlədən zabit vəzifələrində hərbi qulluq keçən qadınların sayı xeyli az olduğundan, sözügedən şəxslərə hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma və intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəzaların tətbiqi barədə rəsmi statistikaya, habelə məsələ ilə əlaqədar dövrü mətbuatda dərc olunmuş yazılara rast gəlinməmişdir. Məhz bu baxımdan hərbi qulluqçulara tətbiq edilən hər iki cəzanın qadınlara tətbiqi ilə əlaqədar məhkəmə təcrübəsi, o cümlədən müvafiq məhkum sayı ilə bağlı hər hansı bir fikir söyləmək çətindir. Eyni zamanda, qeyd olunmalıdır ki, qanunvericiliyə qadın məhkumlara həmin cəzaların tətbiqi, habelə onların icrası ilə əlaqədar hər hansı bir güzəşt daxil edilməmişdir.

Yetkinlik yaşına çatmayan oğlanlarla müqayisədə həmin yaşda olan qızlara da tətbiq edilə bilən cərimə, ictimai işlər, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması və müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzalarının tətbiqi ilə əlaqədar əlavə güzəştlər nəzərdə tutulmamışdır.

Eyni zamanda, CM-in 59-cu maddəsinə əsasən, cəza tətbiqi zamanı cinayətin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs, habelə hamilə qadın, yaxud himayəsində azyaşlı uşağı olan şəxs tərəfindən törədilməsi məhkəmə tərəfindən cəzanı yüngülləşdirən hallar kimi nəzərə alınır. Bu zaman, əgər cəzanı ağırlaşdıran hallar yoxdursa, tətbiq olunan cəzanın müddəti və ya həcmi CM-in Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin dördü üçüncü qədər artırıla bilər.

Azadlıqdan məhrum edilmiş qadın məhkumlara cəzaçəkmə müəssisəsinin növünün müəyyən edilməsində də müəyyən fərqlər vardır. Ümumqəbul edilmiş qaydaya əsasən bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında da məhkum qadınlar cəzalarını məhkum kişilərdən ayrı, onlar üçün nəzərdə tutulmuş ümumi və ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsində çəkirlər. Məhkum kişilərdən fərqli olaraq, cinayətlərin xüsusi təhlükəli residivi zamanı məhkum qadınlar cəzalarını xüsusi rejimli cəzaçəkmə müəssisəsi əvəzinə ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində çəkirlər. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumu 12 yanvar 2012-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 56.1.3-cü maddəsinin şərh edilməsinə dair" Qərarında məhkum qadınlara cəzaçəkmə müəssisəsinin tətbiq edilməsinə müvafiq yanaşmanı, yəni həmin şəxslərin ayrıca kateqoriyaya ayrılmasını cinayət qanununun humanizm prinsipi ilə əlaqələndirmişdir [2]. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin (bundan sonra CİM) 118-ci maddəsinə uyğun olaraq məhkum qadınlar məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrində məhkum kişilərlə eyni müəssisədə, lakin ayrılıqda saxlanıla bilərlər.

Habelə, cinayət qanununa əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan qızlar, o cümlədən əvvəllər azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkmiş qızlar məhkum

oğlanlardan fərqli olaraq cəzalarını yalnız ümumi rejimli tərbiyə müəssisələrində çəkirlər.

Sonuncu qəbul edilən CM-ə, bir sıra dövlətlərin təcrübəsinə istinadən, əvvəlki sabiq məcləsdə mövcud olmayan, hamilə və azyaşlı uşaqları olan qadınlar tərəfindən cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması ilə bağlı yeni hüquq institutu əlavə edilmişdir. Belə ki, məcləsin 79-cu maddəsinin ilkin redaksiyasına əsasən, şəxsiyyət əleyhinə ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətməyə görə beş ildən çox müddətə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslər istisna olmaqla, hamilə və ya səkkiz yaşına qədər uşağı olan qadınların uşaq səkkiz yaşına çatana qədər cəzalarının çəkilməsi təxirə salına bilərdi. Ölkədə gender bərabərliyi barədə qanunun qəbulundan sonra, 1 oktyabr 2007-ci il tarixli qanunla CM-ə edilmiş dəyişikliklə müvafiq maddənin uşağını təkbaşına böyüdən kişilərə də tətbiq olunması nəzərdə tutulmuşdur. Habelə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə" 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamının icrası ilə bağlı həyata keçirilmiş kompleks təşkilatı, institusional, praktiki tədbirlərlə yanaşı [3, pp. 12–13], qanunvericiliyin humanistləşdirilməsi ilə bağlı CM-ə edilmiş çoxsaylı dəyişikliklər çərçivəsində 79-cu maddədə nəzərdə tutulmuş uşaqların yaş həddi səkkizdən on dördə kimi artırılmışdır [4, c. 31].

Statistik rəqəmlərə istinadən, Azərbaycan Respublikasında məhkum kişilərlə müqayisədə, məhkum qadınlar sayca kifayət qədər azlıq təşkil edirlər. Göstərilənlər həm cəmiyyətdən təcrid edilmə ilə bağlı olmayan cəzalara, həm də azadlıqdan məhrum etməyə məhkum edilmiş qadınlara aiddir.

Məhkum kişilərlə müqayisədə məhkum qadınlara tətbiq edilmiş cəmiyyətdən təcrid edilmə ilə bağlı olmayan cərimə, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, ictimai işlər, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması, o cümlədən əlavə cəzaların icrası, habelə şərti məhkum etmə, cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə ilə bağlı probasya nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar cəzaların icrası qanunvericiliyində demək olar ki, böyük fərqlər müəyyən edilməmişdir. Yalnız islah işləri cəzasının çəkilməsi dövründə məhkum qadınların hamiləliyə, doğuşa görə, yaxud övladlığa götürməyə və ya qismən ödənişli sosial məzuniyyətdə olma vaxtlarının cəzanın icrası müddətinə hesablanması nəzərdə tutulmuşdur. Habelə, ictimai işlər və ya islah işləri növündə cəza çəkən məhkum qadınlar, hamiləlik və ya doğuşa görə işdən azad olunduqları andan cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması barədə ərizə ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdirlər. Həmin müraciətə Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş qaydada baxılır.

Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətdən təcrid edilmə ilə bağlı olmayan cəzalar tətbiq edilmiş, bəzələrində şərti məhkum etmə, cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması tətbiq olunmuş, habelə cəzadan şərti

olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş və probasiya qeydiyyatında olan məhkum qadınların sayına aydınlıq gətirilməsi məqsədilə Avropa Şurası tərəfindən 1992-ci ildən başlayaraq dərc olunan azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cinayət statistikası üzrə illik SPACE II hesabatları öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, ölkədə 2017-ci ilin sonundan fəaliyyətə başlamış Ədliyyə nazirliyinin Probasiya xidmətinin 2019–2021-ci illərin sonunda qeydiyyatında olmuş məhkumların ümumi sayının müvafiq olaraq 11,2 %, 11,7 % və 15,4 %-ni qadınlar təşkil etmişdir. 2023-cü ildə isə probasiya qeydiyyatında olmuş qadın məhkumların sayı azalmış və ümumi sayda cəmi 5,7 %-ə bərabər olmuşdur. Probasiya qeydiyyatında olan qız məhkumların sayı da, ümumi say və məhkum oğlanlarla müqayisədə nəzərəcarpacaq dərəcədə az olmuşdur.

Əvvəllər qüvvədə olmuş islah-əmək qanunvericiliyində məhkum kişilərlə müqayisədə məhkum qadınların cəzalarının icrası qaydalarında çox cüzi fərqlər olmuşdur. Zaman keçdikcə, qanunvericiliyin humanistləşdirilməsi nəticəsində güzəşt və imtiyazların sayı artmış, onların dairəsi genişlənməmişdir. Belə ki, Azərbaycanın 1920-ci ildən sonra formalaşmış, ilkin olaraq islah-əmək, sonralar cəzaların icrası qanunvericiliyi məhkum qadınların cəzalarının icrasına fərqli yanaşmanı, onun çərçivəsini və növlərini, ölkədə həyata keçirilən islah-əmək və cəza-icra siyasətinə uyğun olaraq qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktlarda təsbit etmişdir. Belə ki, Azərbaycan SSR-nin 1925-ci il tarixli İslah-Əmək Məcəlləsinə (bundan sonra İÖM) əsasən məhkum qadınlar hamiləliyin beş ayından başlayaraq yaşayış yerindən kənarında məcburi işlərə, yəni islah işlərinə, yalnız onların razılığı ilə cəlb edilə bilərdilər. Eyni zamanda, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmənin məhkum qadınlara tətbiq olunan ən sərt cəza növü olduğu, habelə həmin dövlət məcburiyyət tədbirinin şəxsin cəmiyyətdən təcrid edilməklə qapalı müəssisələrdə yerləşdirilməsi ilə müşayiət olunması, əhəmiyyətli bir çox insan hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırması, bəzi hallarda isə, tamlıqla qadağan etdiyi nəzərə alınaraq, sözügedən İÖM hamilə və yanında uşağı olan məhkum qadınlarla bağlı bir sıra güzəşt və imtiyazlar nəzərdə tutmuşdu. İlkin olaraq, hamiləliyin beş ayından başlayaraq, habelə yanında südəmər uşaqları olan məhkum qadınlar cəzaçəkmə müəssisəsində ağır və zərərli əmək şəraiti ilə bağlı işlərə cəlb edilə bilməzdilər. Eyni zamanda, məcəlləyə südəmər uşağı olan və işləyən məhkum qadınlara digər məhkumlarla müqayisədə iş vaxtı istirahət üçün əlavə fasilələrin təqdim olunması, habelə həmin şəxslərə ilin aprel-oktyabr aylarında, yəni havanın bir qayda olaraq isti keçdiyi vaxtlarda hər gün dörd saatdan az olmayaraq gəzinti verilməsi ilə bağlı normalar daxil edilmişdi. Digər məhkumlar üçün isə, gəzinti müddəti cəmi bir saat müəyyən edilmişdi.

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 29 iyul 1961-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan SSR Daxili İşlər Nazirliyinin islah-əmək koloniyaları və həbsxanaları haqqında Əsasnamə”də azadlıqdan məhrum edilmiş məhkum qadınlar, o cümlədən hamilə və üç yaşına çatmayan uşağı olan

məhkum qadınlarla bağlı yeni güzəşt və imtiyazlar nəzərdə tutulmamışdı. 1925-ci il tarixli İÖM və sözügedən Əsasnamə ilə müqayisədə 23 dekabr 1970-ci il tarixli İÖM-də hamilə və azyaşlı uşaqları yanında olan məhkum qadınların cəzalarının icrası ilə əlaqədar xeyli humanistləşdirmə aparılmışdır. Məcəllənin ilkin redaksiyasında məhkum qadınlara iki yasinadək uşaqlarını yanlarında saxlamağa, hamilə və yanında azyaşlı uşaqları olan qadınlara cəzaçəkmə müəssisəsindən kənarında yaşamağa icazə verilməsi, onlara tənbeh, təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqində, habelə əməyin təşkilində və ödənilməsində müəyyən güzəştlər təsbit edilmişdi. Eyni zamanda, göstərilən məhkum qadınlara yeməyin xüsusi norması müəyyən olunmuş, digər məhkumlardan fərqli olaraq cəzaçəkmə müəssisəsində qazandıqları puldan əlavə, onlar poçtla göndərilən pulla da ərzaq məhsulları və digər zəruri mallar əldə etmək hüququna malik idilər. Əlavə olaraq, onlara həkim komissiyasının qərarına əsasən ərzaq məhsullarından ibarət əlavə bağlama və sovqat almağa icazə verilə bilərdi. Habelə, məcəlləyə zəruri hallarda, məhkum qadınların iki yasinadək uşaqlarının yanlarında saxlanması məqsədilə nəzdində uşaq evləri olan xüsusi cəzaçəkmə müəssisələrinin təşkili ilə əlaqədar yeni norma daxil edilmişdi. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan SSR-nin paytaxtındakı məhkum qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş yeganə cəzaçəkmə müəssisəsində müvafiq uşaq evi yaradılmamışdı. Səbiq SSRİ-nin Daxili İşlər Nazirliyinin əmrinə əsasən nəzdində uşaq evi olan xüsusi cəzaçəkmə müəssisəsi Tbilisi şəhərində fəaliyyət göstərirdi və Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan respublikalarında azadlıqdan məhrum etmə yerlərində iki yasinadək uşaqları olan məhkum qadınlar uşaqları ilə birlikdə cəzalarını çəkmək üçün həmin müəssisəyə göndərilirdilər. Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkə vətəndaşı olan bütün məhkumların, o cümlədən qadınların cəzalarını çəkmək üçün digər ölkələrə göndərilməsinə son qoyulmuşdur.

Hamilə və yanında azyaşlı uşaqları olan məhkum qadınların cəzalarının icrası ilə əlaqədar köklü dəyişikliklər XX əsrin 90-cı illərinin sonuna, yəni Azərbaycan Respublikasının öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı dövrə təsadüf edir. Yeni Konstitusiyanın qəbulu və qanunvericilik aktlarının əsas qanunun müddəalarına uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar ölkədə aparılan hüquqi islahatlar çərçivəsində qəbul edilmiş 7 fevral 1997-ci il tarixli qanunla İÖM-ə edilmiş əsaslı və çoxsaylı dəyişikliklərlə azadlıqdan məhrum edilmiş məhkumların, o cümlədən məhkum qadınların cəzalarının icrası qaydaları kifayət qədər humanistləşdirilmiş, yeni güzəştlər nəzərdə tutulmuş, bir sıra məhdudiyətlər və qadağanlar aradan qaldırılmışdır [5, Səh. 21–24]. Eyni zamanda, məhkum qadınlara uşaqlarını artıq üç yasinadək cəza çəkdiyi müəssisəsində saxlamaq hüququ verilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, cəzaların icrası qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, məhkum qadınlara yeni hüquq, azadlıq və imtiyazların verilməsi prosesində məhkumlarla rəftara həsr olunmuş beynəlxalq aktların, ilk növbədə BMT-nin Məhbuslarla davranışın minimal standart qaydalarının və Avropa

Penitensiar Qaydalarının tövsiyələri də nəzərə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 2000-ci ilin 1 sentyabrından qüvvəyə minmiş yeni CİM-lə, habelə ötən müddət ərzində həmin məcəlləyə edilmiş dəyişikliklərlə, azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkən bütün məhkumların, o cümlədən qadın məhkumların cəzalarının icrası qaydaları, saxlanma şəraiti yenidən xeyli yaxşılaşdırılmışdır [6, Səh. 22–24]. Qeyd olunanlara istinadən, azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzanın icrası ilə əlaqədar məhkum kişilərlə müqayisədə məhkum qadınlar üçün qüvvədə olan qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquq, güzəşt və imtiyazlara ətraflı toxunmaq istərdik.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, azadlıqdan məhrum edilmiş məhkum qadınlar zorakılıq hallarının qarşısının alınması, habelə psixoloji problemlər baxımından cəzalarını kişilərdən ayrı, onlar üçün müəyyən olunmuş cəzaçəkmə müəssisələrində çəkirlər. Azərbaycan Respublikasında azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkən qadınların sayı ilə bağlı Avropa Şurası tərəfindən 1983-cü ildən dərc olunan azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı cinayət statistikasi üzrə illik SPACE I hesabatlarına istinadən qeyd olunmalıdır ki, 1993-cü ildən başlayaraq ötən illər ərzində ölkədə məhkum qadınların sayı il ərzində ümumi məhkumların sayının təxminən 2,5–3 %-ni təşkil etmişdir. Həmin göstərici istər say, istərsə faiz hesabı ilə bir çox dövlətlərlə müqayisədə, habelə dünya üzrə ümumi orta göstəricidən xeyli azdır. Belə ki, cəzaların, xüsusilə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının təyini, həbsxanalarda vəziyyət ilə bağlı təhlillər apararaq tanınan, müstəqil qeyri-hökumət qurumu olan “Beynəlxalq həbsxana islahatı” təşkilatının hələ 2013-cü ildə Banqkok Qaydalarının tətbiqi ilə bağlı hazırladığı kiçik rəhbər sənəddə, müxtəlif illərdə dünyada həbs edilmiş məhkum qadın və qızların məhkumların ümumi sayının iki-doqquz faiz arası təşkil etdiyi, habelə son illərdə həmin sayın artması tendensiyasının olduğu göstərilmişdir [7, p. 3]. Eyni zamanda, həmin təşkilatın Tailandın ədliyyə institutu ilə əməkdaşlıq çərçivəsində 2015-ci ildən həyata keçirdiyi araşdırmalar nəticəsində hər il dərc olunan “Həbsxana sistemində global trendlər” adlı məcmuənin 2023–2024-cü illər üzrə buraxılışlarında, dünyanın azadlıqdan məhrum etmə yerlərində saxlanılan qadınların sayının təxminən 740 mindən çox olduğu, müvafiq illərdə ümumi məhkumların sayının 7 %-ni və 6,2 %-ni təşkil etdiyi göstərilmişdir [8].

Azərbaycan Respublikasında azadlıqdan məhrum edilmiş məhkum qadınların sayının az olması ilə əlaqədar onların cəzalarının çəkilməsi üçün üç cəzaçəkmə müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Onlardan biri 2008-ci ilin aprel ayında Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyətə başlamış yeni penitensiar kompleksin ərazisində təşkil edilmiş müəssisədir. İkincisi isə, Bakı şəhərində uzun illər fəaliyyət göstərmiş sabiq müəssisənin əvəzinə 2022-ci ilin aprelində ölkənin paytaxtında istifadəyə verilmiş yeni penitensiar kompleksin nəzdindəki müasir cəzaçəkmə müəssisəsidir [9, c. 37]. Sonuncusu isə, 2024-cü ilin əvvəlində Lənkəran şəhərinin yaxınlığında istifadəyə verilmiş yeni penitensiar kompleksdəki cəzaçəkmə

müəssisəsidir. Vurgulamaq istərdik ki, kompleks istismara verilməkdən əvvəl Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev ölkənin ədliyyə nazirinin müşayiəti ilə həbs edilmiş şəxslər və məhkumlar üçün yaradılan şəraitlə tanış olmaq məqsədilə müəssisəyə baxış keçirmişdir.

Hər üç penitensiar kompleksdə cəzalarının çəkilməsi ümumi və ciddi rejimli cəzaçəkmə müəssisələrində təyin edilmiş məhkum qadınlar daimi yaşayış yerlərinə daha yaxın olan müəssisələrdə, lakin ayrılıqda və bir-birindən təcrid edilməklə saxlanılırlar. Eyni zamanda, yetkinlik yaşına çatmayan məhkum qızların sayının çox az, yəni il ərzində cəmi bir və ya bir neçə nəfər olduğundan, onlar üçün ayrıca tərbiyə müəssisəsinin təşkil edilməsi məqsədmüvafiq hesab olunmamışdır. Məhkum qızlar cəzalarını yetkinlik yaşına çatmış məhkum qadınların cəzaçəkmə müəssisələrində, lakin ayrılıqda, onlar üçün yaradılmış xüsusi sahələrdə çəkirlər. Sözügedən penitensiar komplekslərdəki cəzaçəkmə müəssisələrində hər iki kateqoriyaya mənsub məhkum qadınların, habelə məhkum qızların cəzalarını milli qanunvericiliyin, habelə məhkumlarla rəftara həsr olunmuş beynəlxalq aktların, o cümlədən Banqkok qaydalarının tələblərinə uyğun bir şəraitdə çəkmələri üçün zəruri imkanlar yaradılmışdır.

Bir çox dövlətlərdən fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasında cəzaçəkmə müəssisələrində təhlükəsizlik tədbirləri və onların tətbiqinin əsaslarını müəyyənləşdirən CİM-in 78-ci maddəsinə əsasən məhkum qadınlar cəzaçəkmə müəssisəsindən qaçdıqda, onlara qarşı odlu silah tətbiqinə qadağa qoyulmuşdur.

Cəzanın icrası qaydalarını pozan məhkum qadınlara cərimə təcridxanasına keçirilmə növündə tənbeh tədbiri yalnız on günədək müddətə tətbiq oluna bilər, kişi məhkumlar üçün isə, həmin müddət daha çox, yəni on beş günədək təşkil edir. Eyni zamanda, CİM-də cəzanın icrası qaydalarının qərəzli pozulması hallarında məhkum qadınların tənbeh tədbiri qaydasında, gündəlik gəzinti vaxtı istisna edilməklə, daim bağlı saxlanılan kamera tipli otaqlara keçirilməsi də nəzərdə tutulmamışdır. Məhkum kişilər isə, sözügedən otaqlara bir aydan altı ay müddətində keçirilə bilərlər. Məhkum qadınlar, habelə həbsxanada öz sərbəstliyi ilə seçilən, hüquqların kifayət qədər məhdudlaşdırıldığı ciddi saxlanma şəraitinə də keçirilə bilməzlər. Bir qrup məhkum kişilər, yəni əvvəllər həbsxanada cəza çəkmiş, cəzaçəkmə müəssisələrində törədilmiş cinayətlərə görə məhkum olunmuş və ya tənbeh tədbiri qismində iki aydan altı ayadək həbsxanada ciddi saxlanma şəraitində cəza çəkirlər.

Azadlıqdan məhrum edilmiş qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş digər güzəşt və imtiyazlar hamilə və cəzaçəkmə müəssisəsinin uşaq evlərində üç yaşnadək uşağı olan qadınlara aiddir. Belə münasibət hamilə qadınların, cəzaçəkmə müəssisəsində onların azyaşlı uşaqlarının hüquqlarının müdafiəsi və qanuni maraqlarının təmin edilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında məhkum qadınların cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanılan uşaqların sayı ilə əlaqədar rəsmi statistika aparılmadığından, müvafiq müəssisələrdə əvvəllər çalışmış sabiq əməkdaşlarla,

məhkumların islah edilməsində və penitensiar müəssisələrin fəaliyyətinə ictimai nəzarətin həyata keçirilməsində iştirak edən və qadınların cəzaçəkmə müəssisələrinə mütəmadi baş çəkmiş Ədliyyə nazirliyi yanında İctimai Komitənin üzvləri ilə aparılmış şifahi sorğularla, habelə ölkənin kütləvi-informasiya vasitələrindəki, internet resurs və telekanallarında aidyyəti məlumatların təhlili ilə müəyyən edilmişdir ki, 1993-cü ildən başlayaraq sonrakı otuz ildən artıq bir müddət ərzində cəzaçəkmə müəssisələrinin uşaq evlərində saxlanılan üç yaşınadək uşaqların maksimal sayı yeddindən çox olmamışdır. “Həbsxana sistemində qlobal trendlər” məcmuəsində 2024-cü il ərzində dünya həbsxanalarında təxminən on doqquz min azyaşlı uşağın məhkum anaları ilə birlikdə saxlandığı göstərilmişdir [8]. İndi isə, sözügedən məhkum qadınlar üçün CİM-də təsbit edilmiş cəzanın icrası xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

1. İlk növbədə digər məhkumlarla müqayisədə belə məhkumlar üçün cəzaçəkmə müəssisələrində yaxşılaşdırılmış maddi-məişət şəraiti yaradılır.

2. Artıq qeyd olunduğu kimi, məhkum qadınların üç yaşına çatmayan uşaqlarının yerləşdirilməsi üçün cəzaçəkmə müəssisələrinin ərazisində digər məhkumlardan təcrid olunmaqla, ayrı binalarda uşaq evləri təşkil olunur. Həmin evlər qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş uşaqların normal inkişafı və yaşayışı üçün zəruri maddi-məişət şəraiti ilə təmin edilir, məhkum qadınlar asudə vaxtlarında uşaqları ilə məhdudiyətsiz görüş hüququna malikdirlər, habelə onlara uşaqları ilə birgə yaşamağa icazə verilə bilər.

3. Hamilə, habelə cəzaçəkmə müəssisəsində uşaq evlərində uşaqları olan məhkum qadınlar üçün yeməyin xüsusi, daha yüksək kalorili normaları müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 25 sentyabr 2001-ci il tarixli 154 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Məhkumların yemək və maddi-məişət normaları”na əsasən cəzaçəkmə müəssisəsində cəza çəkən məhkumlar, o cümlədən məhkum qadınlar üçün gündəlik ərzaq normasının qida dəyəri 3305 kilokalori olduğu halda, hamilə və ya üç yaşına çatmamış uşağı olan məhkum qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş gündəlik yeməyin dəyəri 3873 kilokaloriyə, tərbiyə müəssisəsində saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayan qız məhkumlar üçün isə 3746 kilokaloriyə bərabərdir. Məhkum qadınların cəzaçəkmə müəssisəsindəki uşaqları dövlət hesabına və ümumi körpələr evində, bağça-körpələr evində, habelə uşaq evlərində uşaqlar üçün müəyyən olunmuş normalara uyğun təmin olunurlar.

4. “Sosial sığorta haqqında” 18 fevral 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş qaydada məhkum qadınlar hamiləliyə, doğuşa və uşağa qulluğa görə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş məbləğdə müavinətlə təmin edilirlər.

5. Məhkum hamilə qadınlar doğuş və doğuşdan sonrakı müddətdə xüsusi tibbi yardım almaq hüququna malikdirlər.

6. Hamiləliyi dörd aydan çox və cəzaçəkmə müəssisələrinin uşaq evlərində uşaqları olan məhkum qadınlara yalnız könüllülük əsasında işləməyə icazə verilir. Belə qadınlar hamiləliyə və doğuşa görə

qanunvericilikdə müəyyən edilmiş müddətə işdən azad edilirlər, şəxsi hesablarına bütün tutulmalı məbləğlərdən asılı olmayaraq, onlara hesablanmış aylıq əmək haqqının, pensiyanın və digər gəlirlərin ən azı altmış faizi keçirilir.

7. Hamilə və cəzaçəkmə müəssisələrinin uşaq evlərində uşaqları olan məhkum qadınların bağlama, sovqat və ya banderol almaq hüquqlarına məhdudiyət qoyulmamışdır. Həmin məhkumlar cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili intizam qaydaları ilə dövryyəsinə icazə verilən ərzaq, geyim və digər əşyaları poçt göndərişləri, habelə qohumları və digər şəxslərin onlara gətirdikləri sovqatlar vasitəsi ilə də əldə edə bilərlər.

8. Əməyə vicdanla yanaşan və cəzanın çəkilməsi rejiminin tələblərinə riayət edən, habelə cəza müddətinin ən azı üçdə bir hissəsini çəkmiş məhkum qadınlara cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyətinin əsaslandırılmış və ədliyyə nazirliyi ilə razılaşdırılmış qərarı ilə hamiləliyə və ya doğuşa görə qanunla müəyyən edilmiş qaydada, işdən azad edildikləri vaxt ərzində, habelə uşaq üç yaşına çatanaqədər cəzaçəkmə müəssisəsindən kənarında yaşamağa icazə verilə bilər. Bu zaman məhkum qadınlar cəzaçəkmə müəssisəsinin yerləşdiyi ərazinin yaxınlığında yaşamaqla, müdiriyyətin daimi müşahidəsi altında olur, onlar xüsusi geyim əvəzinə adi həyatda istifadə olunan paltar geyinə bilərlər. Həmin qadınlar məhdudiyətsiz nağd puldan istifadə edə, qohumları, həkim və başqa şəxslərlə görüşə, pul baratları, bağlama, sovqat və banderol ala bilərlər. Eyni zamanda, sözügedən məhkum qadınlar hüduqları cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti tərəfindən müəyyən edilən ərazi daxilində sərbəst gediş-gəliş hüququndan istifadə edə bilərlər, əmək haqqından, pensiyadan, digər gəlirlərdən qanunvericiliklə, habelə icra vərəqələri də daxil olmaqla, tutulmalı bütün məbləğlərdən asılı olmayaraq, onlara müvafiq gəlirlərinin ən azı altmış beş faizi verilir.

9. Məhkum qadınların cəzaçəkmə müəssisələrinin uşaq evlərində olan uşaqları, ananın razılığı ilə qohumlarına, habelə qəyyumluq və himayəçilik orqanlarının qərarı ilə digər şəxslərə verilə, habelə üç yaş tamam olmuş uşaqlar müvafiq uşaq müəssisələrinə göndərilə bilərlər. Bu məqsədlə məhkum qadınlara öz məzuniyyətləri vaxtı övladlarını qohumlarının, himayəçilərinin yanına və ya uşaq evlərinə düzəltmək üçün cəzaçəkmə müəssisələrinin hüduqlarından kənara (yalnız ölkə daxilində) on beş günədək qısa müddətli səfər etməyə icazə verilə bilər.

10. Cəzaçəkmə müəssisəsində saxlanılan uşaqların üç yaş tamam olduqda, məhkum qadının cəza müddətinin başa çatmasına bir ildən çox qalmamışsa və məhkum analıq borcunu vicdanla yerinə yetirirsə, cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti uşağın uşaq evində saxlanma müddətini qadının cəza müddətinin sonuna kimi artırma bilər.

11. CM-in 79-cu maddəsinə əsasən şəxsiyyət əleyhinə ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətməyə görə beş ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslər istisna olmaqla, cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən hamilə və ya üç yaşına qədər uşağı olan məhkum

qadınların müraciətinə əsasən, onların cəzalarının çəkilməsi məhkəmə tərəfindən uşaq on dörd yaşına çatana qədər təxirə salına bilər.

12. Hamilə və ya cəzaçəkmə müəssisəsinin uşaq evində uşaqları olan məhkum qadınlar, səhhətləri ilə əlaqədar digər şəxslərin qulluğuna ehtiyacı olan qadınlar, yetkinlik yaşına çatmayan qızlar cəza çəkməkdən azad edilməkdən əvvəl cəzaçəkmə müəssisəsinin müdiriyyəti onların qohumlarını və ya digər şəxsləri xəbərdar edir. Qeyd olunan məhkumlar azad edilən zaman yaşayış yerinə qohumlarının, himayəçilərinin və ya digər şəxslərin, yaxud cəzaçəkmə müəssisəsinin işçilərinin müşayiəti ilə gedirlər.

13. Ədliyyə nazirliyinin Kollegiyasının 28 sentyabr 2018-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasının penitensiar sistemində təhlükəsizlik tədbirləri və onların tətbiqi edilmə qaydaları haqqında Təlimat"ə uyğun olaraq, vətəndaşların, əməkdaşların həyat və sağlamlığına hücum və təhlükə yaradan hərəkətlərlə bağlı hallar istisna olmaqla, hamilə, cəzaçəkmə müəssisəsinin uşaq evində uşaqları olan məhkum qadınlara, habelə yetkinlik yaşına çatmayan məhkum qızlara qarşı xüsusi vasitələrin, yəni rezin dəyənəyin, əl qandalının, gözyaşardıcı qazın və xidməti itlərin tətbiqinə yol verilmir.

Yetkinlik yaşına çatmayan məhkum qızlarla əlaqədar azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrasına gəldikdə qeyd olunmalıdır ki, cəzaların icrası qanunvericiliyi onların cəza çəkməsinin xüsusiyyətlərini tərbiyə müəssisəsindəki məhkum oğlanlarla eyni və fərqlər nəzərdə tutulmayan qaydada müəyyən etmişdir.

Yuxarıda göstərilənlərə istinadən qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikasında qadınlara, xüsusilə hamilə və uşağı olan qadın məhkumlara cinayət cəzalarının təyin edilməsi, habelə həmin məhkumların cəzalarının icrası qaydaları ölkədə uğurla həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatları nəticəsində ardıcılıqla xeyli humanistləşdirilmişdir. Azadlıqdan məhrum edilmiş məhkum qadınların son otuz ilə yaxın müddətdə saxlanma şəraiti, tibbi təminatı kifayət qədər yaxşılaşdırılmış, məhkum kişilərlə müqayisədə məhkum qadınlar üçün cəzaların icrası qanunvericiliyində əlavə təminatlar, xeyli güzəşt və imtiyazlar nəzərdə tutulmuşdur. Cəzaların, ilk növbədə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası ilə bağlı milli qanunvericilik hazırda məhkum qadınların hüquq və azadlıqlarının etibarlı təmini, səmərəli islahı, cəzaçəkmə müəssisəsindəki azyaşlı uşaqları olan məhkum qadınların öz analıq borclarını rahat və ləyaqətli şəkildə yerinə yetirməsi, habelə bütün məhkum qadınların cəza çəkildikdən sonra azad cəmiyyətə normal qayıdışı, uğurlu reinteqrasiyası və daha asan adaptasiyası üçün əlverişli imkanlar yaratmışdır. Eyni zamanda, mövcud vəziyyətlə tam razılaşmaq, fikrimizcə, düzgün olmazdı. Hesab edirik ki, dünya dövlətlərinin qabaqcıl təcrübəsindən bəhrələnməklə, məhburlarla rəftara həsr olunmuş beynəlxalq aktlara, o cümlədən məhkum qadınlarla davranışa dair Banqkok qaydalarına, İşgəncələrin, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın

qarşısının alınması üzrə Avropa Komitəsinin (CPT) illik məruzələrindəki tövsiyələrinə istinadən bu sahədə islahatları davam etdirmək, yeni humanist addımlar barədə düşünmək yaxşı olardı. Bu məqsədlə qadınlara, habelə qızlara cəzaların təyini, onların icrası, cəzaçəkmə müəssisələrində azyaşlı uşaqların saxlanması ilə bağlı müxtəlif dövlətlərdə aparılmış elmi araşdırmalar nəticəsində irəli sürülmüş, habelə cəzaların icrası ilə bağlı uzun illik fəaliyyətimiz zamanı rastlaşdığımız problemlərin həlli ilə əlaqədar tələməyimizdən verilmiş təklifləri də nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosesual, Cəzaların İcrası məəcəllələrinə, habelə bir sıra digər normativ-hüquqi aktlara aşağıda göstərilən dəyişikliklər edilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

I. Cinayət Məcəlləsi üzrə:

1) Cərimə cəzasının yalnız müstəqil əmək haqqı və ya həmin cəzanın icrasına yönəldilə bilən əmlakı olanlarla yanaşı digər yetkinlik yaşına çatmayanlara, o cümlədən qızlara da təyin edilməsini nəzərdə tutmaq (85-ci maddə).

2) Yetkinlik yaşına çatmayan qızlara ictimai işlər növündə cəzanın müddətini onların yaşından asılı olaraq fərdiləşdirilmiş qaydada, yəni on beş yaşına qədər məhkumlar üçün altmış saatdan yüz altmış saatadək, on altı yaşına qədər məhkumlar üçün səksən saatdan iki yüz qırx saatadək, digər on səkkiz yaşına qədər məhkumlar üçün isə, yüz iyirmi saatdan üç yüz saatadək təyin etmək (85-ci maddə).

3) Hamilə və üç yaşına qədər uşağı olan qadınlara islah işlərinin təyin olunmasını qadağan etmək. Yetkinlik yaşına çatmayanların, o cümlədən məhkum qızlara islah işləri növündə cəzanın təyini zamanı onların əmək haqqından və ya digər gəlirlərindən dövlət nəfinə tutulmaların yuxarı həddini on faizədək azaltmaq, habelə cəzanın icrasından qərəzli boyun qaçıran həmin kateqoriyalı məhkumların cəzalarını yalnız azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəza ilə əvəz etmək (49, 85-ci maddələr) [10, c. 112].

4) Azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəzanın yuxarı həddini, törədilmiş cinayətin ağırlıq dərəcəsinə, yəni təsnifatından asılı olmayaraq, qadınlar üçün üç il altı ayadək, üç yaşına kimi uşağı olan qadınlar üçün iki il altı ayadək, yetkinlik yaşına çatmayan qızlar üçün isə bir ilədək müəyyən etmək (52-1, 85-ci maddələr).

5) Mülkiyyət əleyhinə olan, habelə iqtisadi fəaliyyət sahəsinə aid cinayətlər törətmiş hamilə və üç yaşına qədər uşağı olan məhkum qadınların yalnız vurulmuş ziyanı ödəməklə, yəni dövlət büdcəsinə əlavə ödənişlər etmədən, cinayət məsuliyyətindən azad edilməsini nəzərdə tutmaq və yaxud həmin ödənişlərin məbləğini ən azı iki dəfə azaltmaq (73-1.2, 73-1.3, 73-2.2-ci maddələr).

6) İqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlərə görə azadlıqdan məhrum edilmiş və üç yaşına qədər uşağı olan məhkum qadınlar barədə cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etməni, törədilmiş cinayətin ağırlığı nəzərə alınmaqla, təyin edilmiş cəza müddətinin müvafiq olaraq ən azı üçdə bir hissəsi, yarısı və üçdə iki hissəsi çəkildikdən sonra tətbiq etmək (76-cı maddə).

II. Cinayət-Prosesual Məcəlləsi üzrə:

1) Cəriməni qanunda nəzərdə tutulmuş müddətdə ödəyə bilməyən yetkinlik yaşına çatmayan məhkumun əvəzinə, onun razılığı ilə valideynləri və yaxud qanuni nümayəndələri tərəfindən ödənilməsinə icazə vermək (519-cu maddə). Bu zaman CİM-in 23-cü maddəsinə də dəyişiklik etmək zərurəti yaranacaqdır [11, c. 148].

2) Hamilə və üç yaşına qədər uşağı olan qadın cəriməni üzrlü səbəbdən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bir ay müddətində ödəyə bilmədikdə, məhkumun ərizəsinə əsasən cərimənin ödənilməsinə bir ildən üç il müddətədək təxirə salmaq (510-cu maddə). Rusiya Federasiyasının, Belarus Respublikasının cəzaların icrası qanunvericiliklərində müvafiq təxirə salınma bütün məhkumlar üçün beş ilədək müddətə müəyyən olunmuşdur.

3) Qadınlara, o cümlədən yetkinlik yaşına çatmayan qızlara cəza təyini zamanı CM-in 58.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş təqsirkarın şəxsiyyətinin daha ətraflı öyrənilməsi, tətbiq ediləcək cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsirinin tam və dolğun nəzərə alınması məqsədilə məhkəmələrə, 20 yanvar 2010-cu il tarixli Avropa Probasiya qaydalarında nəzərdə tutulmuş, son illərdə Avropa ölkələrində geniş tətbiq olunan məhkəməyədək məruzənin təqdim olunması ilə bağlı qanunvericiliyə yeni müddəalar əlavə etmək və yaxud müvafiq normaları probasiya fəaliyyəti ilə əlaqədar qəbul edilməsi gözlənilən qanunda nəzərdə tutmaq. Məhkəməyədək məruzənin hazırlanması vəzifəsi, onu tətbiq edən ölkələrin təcrübəsinə istinadən Ədliyyə nazirliyinin Probasiya xidmətinə həvalə edilə bilər [3, c. 21].

Eyni zamanda, ölkə başçısının “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridətmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamındakı tapşırıqlara və tövsiyələrə uyğun olaraq, məhkəmələr tərəfindən qadın məhkumlara, xüsusilə hamilə və azyaşlı uşağı olan qadınlara böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır, o cümlədən iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlərə görə cəza təyini zamanı azadlıqdan məhrum etməyə alternativ olan cəzaların, habelə şərti məhkum etmə, cəzanın çəkilməsinin təxirə salınması institutlarının tətbiqinə daha çox üstünlük verilməsini məqsəduyğun hesab edirik.

III. Cəzaların İcrası Məcəlləsi üzrə:

1) Məhkum qadınların müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası qayda və şərtlərini tənzimləyən normaları ardıcılıqla cəmləşdirməklə, xüsusi fəsildə vermək. Belə ki, Gürcüstanın cəzaların icrasını tənzimləyən qanunvericiliyinə istinad olunan şəxslərlə əlaqədar ayrı fəsil daxil edilmişdir.

2) Azadlıqdan məhrum edilmiş məhkum qadınlara cəzaçəkmə müəssisəsində saxlanılan azyaşlı uşaqlarının hüquqi statusunu müəyyən etmək və həmin normaları məhkumların hüquqi vəziyyətinin əsaslarına əlavə etmək (9-cu maddə).

3) Cəzanın icrası qaydasının qərəzli pozulmasına görə hamilə və cəzaçəkmə müəssisələrinin uşaq

evlərində uşaqları olan məhkum qadınların həbsxanaya keçirilməsinə qadağa qoymaq və yaxud müvafiq müddətin yuxarı həddini üç ayədək müəyyən etmək (70-ci maddə).

4) Cəzaçəkmə müəssisələrində hamilə, uşağı olan qadınlara və yetkinlik yaşına çatmayan qızlara qarşı xüsusi vasitələrin tətbiqi ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasının penitensiar sistemində təhlükəsizlik tədbirləri və onların tətbiq edilmə qaydaları haqqında Təlimat”da nəzərdə tutulmuş qadağanları qanunda təsbit etmək (78-ci maddə).

5) Cəzaçəkmə müəssisələrinin uşaq evlərində uşaqları olan məhkum qadınlara övladlarını qohumlarının, himayəçilərinin yanına və ya uşaq evlərinə düzəltmək üçün cəzaçəkmə müəssisələrinin hədudlarından kənara (yalnız ölkə daxilində) on beş günədək qısa müddətli səfərlərə icazəni, onların məzuniyyətlərindən asılı olmayaraq verilməsini nəzərdə tutmaq (89-cu maddə).

6) Azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərə təqdim olunan qısa müddətli səfərlərin hamilə və ya üç yaşına qədər uşağı olan məhkum qadınlara münasibətdə dairəsinə genişləndirmək, yəni mövcud əsaslara digər müstəsna halları, yəni həmin məhkumların nigaha girmək, təhsil almaq, cəzadan azad edilməkdən bir müddət əvvəl şəxsi xarakterli ailə və sosial problemlərin həllində iştiraklarını da daxil etmək (89-cu maddə) [12, c. 637; 13, Səh. 104–105].

7) Məhkum qadınların azyaşlı uşaqlarının cəzaçəkmə müəssisəsinin uşaq evlərində saxlanması yaşını bir il artırmaqla, dörd yaşədək nəzərdə tutmaq (92-ci maddə). Belə ki, Almaniya Federativ Respublikasında, Meksikada məhkum qadınlar azyaşlı uşaqlarını altı yasadək, Kanadada isə dörd yaşınadək cəzaçəkmə müəssisəsində yanlarında saxlaya bilərlər [14, c. 45, 15, c. 113-114, 16, c. 71]. Habelə, Rusiya Federasiyasının Cəzaların icrası məəcəlləsinə 13 iyun 2023-cü il tarixli qanunla edilmiş dəyişikliklə cəzaçəkmə müəssisəsində azyaşlı uşaqlarının saxlanması müddəti bir il artırılaraq, dörd yaş müəyyən edilmişdir.

8) Cəzaçəkmə müəssisəsində üç yaşınadək uşaqları ilə birlikdə yaşamağa icazəni müdiriyyətinin səlahiyyətindən çıxararaq, məhkum qadınların hüquqları sırasına əlavə etmək (92-ci maddə).

9) Hamilə və üç yaşınadək uşağı olan məhkum qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş güzəşt və imtiyazların hamilə və üç yaşınadək uşağı olan yetkinlik yaşına çatmayan qızlara da şamil edilməsini qanunda təsbit etmək (92-ci maddə).

10) Cəzaçəkmə müəssisələrinin uşaq evlərində saxlanılan uşaqların maddi-məişət, xüsusilə qida, paltar, ayaqqabı, gigiyenik vasitələrlə təminatının dövlət hesabına həyata keçirilməsi ilə bağlı müddəanı məəcəlləyə daxil etmək (92-ci maddə). Habelə, “Məhkumların yemək və maddi-məişət normaları”nın qəbul edilməsindən iyirmi beş ilə yaxın müddət keçdiyi nəzərə alınaraq, hamilə və cəzaçəkmə müəssisələrinin uşaq evlərində uşaqları olan məhkum qadınların, habelə yetkinlik yaşına çatmayan məhkum qızlar üçün müəyyən edilmiş qidaların çeşidliyinə, geyim əşyalarının miqdarına və istifadə müddətlərinə yenidən baxılmaqla, onların təkmilləşdirilməsi ilə bağlı

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarına dəyişikliklər etmək.

11) Cəzaçəkmə müəssisəsində saxlanılan məhkum qadınların azyaşlı uşaqlarının normal inkişafı məqsədilə və analarının razılığı ilə həmin uşaqların iki yaşı tamam olduqdan sonra ayda iki dəfədən az olmayaraq gün ərzində ölkənin sosial xidmət müəssisələri işçilərinin müşayiəti ilə cəzaçəkmə müəssisəsindən kənarında gəzintiyə çıxarılmasını, müvafiq yas həddinə uyğun olan əyləncə xarakterli müxtəlif tədbirlərdə iştirakını nəzərdə tutmaq (92-ci maddə).

12) Məhkum qadınlara cəzaçəkmə müəssisələrindəki uşaq evlərində saxlanılan uşaqları ilə birlikdə ayda bir dəfədən az olmayaraq gün ərzində müəssisənin hüdudlarından kənara çıxmağa icazə vermək növündə yeni həvəsləndirmə tədbirini qanuna əlavə etmək (105-ci maddə).

13) Məhkum qadınlara dövlət sosial müəssisələrində, yəni körpələr evində, uşaq evlərində, internatlarda saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlarına baş çəkmək üçün cəzaçəkmə müəssisəsinin əməkdaşlarının müşayiəti ilə gün ərzində müəssisənin hüdudlarından kənara çıxmağa icazə vermək növündə yeni həvəsləndirmə tədbiri müəyyən etmək (105-ci maddə) [12, c. 637–638].

14) Hamilə və cəzaçəkmə müəssisələrinin uşaq evlərində uşaqları olan məhkum qadınların tənbeh qaydasında cərimə təcridxanasına keçirilməsini qadağan etmək (107-ci maddə). Belə ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədən düşmüş 1970-ci il tarixli İƏM-in 67-ci maddəsində müvafiq norma var idi. Habelə, Rusiya Federasiyası, Belarus Respublikası, Ukrayna, Qazaxıstan, Gürcüstan, Özbəkistan, Moldova, Tacikistan, Qırğızıstan, Türkmənistan dövlətlərinin cəzaların icrasını tənzimləyən qanunvericiliklərində də sözügedən məhkum qadınların cərimə təcridxanasına keçirilməsinə qadağa qoyulmuşdur. Məhbuslarla rəftara həsr olunmuş beynəlxalq aktlar da, müvafiq məhkum qadınların cərimə təcridxanasına keçirilməsindən imtina edilməsini tövsiyə edirlər.

15) Məntəqə tipli cəzaçəkmə müəssisələrində cəza çəkən bir qrup digər məhkumlarla yanaşı, hamilə və ya üç yaşına kimi uşağı olan qadınların da müdiriyyətin icazəsi ilə sutkada on iki saatdan artıq olmayan müddətdə müəssisədən kənarında, lakin Azərbaycan Respublikasının ərazisi hüdudlarında nəzarətsiz hərəkət etmələrinə, yaxud müəssisəyə yaxın ərazidə yaşamaqlarına icazə vermək (119-cu maddə).

16) Tərbiyə müəssisələrində məhkum qızlara istirahət və ya bayram günlərində valideynlərinin və ya onları əvəz edən şəxslərin müşayiəti ilə gün ərzində müəssisənin hüdudlarından kənara çıxmağa icazə vermək növündə yeni həvəsləndirmə tədbiri nəzərdə tutmaq (124-1-ci maddə) [12, c. 638].

17) Yetkinlik yaşına çatmayan məhkum qızlara tətbiq edilən intizam təcridxanasına keçirilmə növündə tənbeh tədbirinin müddətini yeddi gündən üç günə qədər azaltmaq (125-ci maddə).

18) Beynəlxalq aktlar, o cümlədən Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin 24 sentyabr 1982-ci il tarixli (82) 16 nömrəli Tövsiyəsi, habelə bir sıra

Avropa ölkələrində tətbiq olunduğu nəzərə alınaraq, hamilə və cəzaçəkmə müəssisələrinin uşaq evlərində uşağı olan məhkum qadınlara əmək fəaliyyəti ilə bağlı olmayan ailə və sosial xarakterli, yəni tibbi müayinədən keçmək, müalicə almaq, hüquqlarının məhkəmə müdafiəsi üçün, habelə ailə üzvlərinin, azad edilməkdən bir müddət əvvəl özlərinin əhəmiyyətli sosial problemlərinin həllində bilavasitə iştirakı ilə əlaqədar qısa müddətli məzuniyyətlər təqdim edilməsi ilə bağlı yeni norma əlavə etmək [17, Səh. 68].

19) Cəzaçəkmə müəssisələrindəki uşaq evlərində saxlanılan uşaqların xüsusi tibbi-sanitariya təminatı, onların inkişafının daim nəzarətdə saxlanması məqsədilə həmin müəssisələrin ştat cədvəlinə həkim-pediatr vəzifəsini daxil etmək.

Fikrimizcə, qadınlara, habelə qızlara cinayət cəzalarının təyini, onların icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosesual, Cəzaların İcrası məəcəllələrinin, digər qanunvericilik aktlarının humanistləşdirilməsi prosesinin davam etdirilməsi, istər ölkə vətəndaşları, istərsə də beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müsbət qarşılamaqla, müvafiq şəxslərə xüsusi münasibət sərgiləyən Azərbaycan dövlətinin sözügedən sahələrdəki siyasətinə sadıqlılığının yeni göstəricisi kimi qəbul edilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Гернет М.Н. Заключение национальных меньшинств, несовершеннолетние и женщины в тюрьмах // История царской тюрьмы. Т. 3. (1870-1900), 3-е изд. М.: Госюриздат, 1961. 431 с.
2. <https://www.constcourt.gov.az/>.
3. Гумбатов М.Г. Причины роста численности лиц, лишенных свободы в Азербайджанской Республике и возможные пути ее снижения // *Annali d'Italia journal*. 2024. № 56, pp. 12–24.
4. Гумбатов М.Г. Отсрочка отбывания наказания беременным женщинам и лицам, имеющим малолетних детей, в Азербайджанской Республике. // V Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление». (Рязань, 17-19 ноября 2021 г. Материалы пленарного заседания). Рязань, 2021. Т. 1. С. 29-34.
5. Hübətov M.H. Humanizmin yeni nümunəsi. Bakı, "Qanunçuluq", 1998. № 3, Səh. 20–25.
6. Hübətov M.H. Cəzaların İcrası Məcəlləsinin yeni layihəsi haqqında. Bakı, "Cəmiyyət və cəza". 2000, № 1, Səh. 22–25.
7. UN Bangkok Rules on Women Offenders and Prisoners: a short guide. Penal Reform International. 2013. <https://www.penalreform.org>.
8. <https://www.penalreform.org/resource/global-prison-trends>.
9. Гумбатов М.Г. Продолжение реформы уголовно-исполнительной системы Азербайджанской Республики в 2016–2022 гг., перспективы ее развития // *Journal Scientific discussion*. 2023, № 77, pp. 35–42.
10. Гумбатов М.Г. Наказание в виде исправительных работ в Азербайджанской Республике // III

Пенитенциарный Форум «Преступление, наказание, исправление»: (Сб. вступлений и тезисов участников). Рязань, 2017. Т. 1. С. 103–113.

11. Гумбатов М.Г. Наказание в виде штрафа в Азербайджанской Республике // Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление». (Сборник материалов пленарного заседания). Рязань, 2014. С. 139–149.

12. Гумбатов М.Г. Кодекс по исполнению наказаний Азербайджанской Республики: изменения и перспективы совершенствования // Уголовно-исполнительное право. 2024. Т. 19 (1–4), № 4, С. 632–641.

13. Novruz Mustafayev. Məhkumların cəzaçəkmə müəssisəsinin hüdudlarından kənara qısa müddətli səfərləri. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı”, 2010. 112 s.

14. Попова Е.Э. Особенности правового положения детей осужденных женщин, отбывающих

наказание в виде лишения свободы, находящихся совместно с ними в исправительном учреждении. Ведомости УИС. 2024. № 5, С. 40–45.

15. Пиюкова С.С. Психологические основы содержания осужденных женщин в местах лишения свободы с детьми: международный опыт. Вестник Самарского юридического института. 2021, № 5 (46), С. 110–116.

16. Латышева Л.А. Особенности содержания и ресоциализации женщин, имеющих малолетних детей в пенитенциарных учреждениях зарубежных странах. Пенитенциарная наука. 2018, Выпуск № 41 (юридические науки), С. 69–75.

17. Hübətov M.H. Azərbaycan Respublikasında azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin xarici aləmlə əlaqələri, onların inkişaf perspektivləri // Slovak international scientific journal. 2025. № 94, pp. 62–69.